

FÖLDINÉ IRTL MELINDA – KOMÁR LAJOS

Az indo-tibeti hatások és a két világháború közötti magyar életreform

Tanulmányunk, a több évtizede folyó magyar és osztrák életreform, továbbá a magyar életreform és a reformpedagógia kapcsolatát vizsgáló kutatási projekthez kapcsolódik (*Skiera*, 2003; *Németh, Mikonya és Skiera*, 2005; *Hopsner és Németh*, 2008; *Németh és Pirka*, 2013; *Németh, Pukánszky és Pirka*, 2014), melyben az indo-tibeti hatások és a magyar életreform-törekvések összefüggéseit tárja fel a két világháború között. Munkánk első részében az életreform és a keleti hatások érvényesülésének általános kérdéseit tekintjük át. Ezt követően vázlatosan bemutatjuk a tudományos távol kelet-kutatások főbb korszakait és legjelentősebb képviselőinek munkásságát. Az ezt követő fejezetben kerül sor azoknak az életreform-törekvések bemutatására, amelyekben erőteljesen érvényesülnek a keleti motívumok és az indo-tibeti gondolkodásmód. Munkánkban emellett feltárássra kerülnek a fenti területek osztrák, illetve német recepció vonatkozásai is.

Az életreform-mozgalmak és a keleti hatások

Az életreform fogalma számos különböző, a 19–20. század fordulóján megjelenő, egyéni és közösségi élet megváltoztatására törekvő irányzatot foglal magában, melyek kibontakozásában külső és belső tényezők, avagy társadalmi szinten és az egyénben jelen lévő, munkálkodó tényezők egyaránt szerepet játszottak. A technika robbanásszerű fejlődése, a tudományos ismeretek mélyülő, szélesebb körű terjedése és az iparosodás külső tényezőkként szerepelnek. Az önmegismerés, a természet, a világ vagy az élet megismerésének a vágya belső motivációként jelenik meg. Ha közelebbről szemléljük, nyilvánvalóvá válik ezek kölcsönössége, egymásba fonódása, hiszen a nagyvárosi életvitel, a mechanikussá váló ipari munkavégzés, az erősödő társadalmi, gazdasági és politikai nyomás automatikusan kikényszeríti az emberekben a külső és belső változtatások igényét. A témát kutató munkák (például *Krabbe*, 1974, 2001; *Linse*, 1977, *Conti*, 1984; *Baumgartner*, 1992; *Kerbs* és *Reuleche*, 1998; *Farkas*, 2008, 2010; *Skiera*, 2006; *Németh*, 2013) hangsúlyozzák, hogy az életreform-mozgalmak a modernizációt kísérő válságjelenségek nyomán jelennek meg. Az ezek hatására megjelenő elbizonytalanodás termékeny talajt kínált azoknak a kvázi-vallásos, illetve szekularizált társadalmi reformmozgalmak kibontakozásához, amelyek rendkívül heterogén motívumvilágában különböző mitológiai, spirituális, politikai és pszeudotudományos eszmék, világfelfogások kavartak. Ezek egyik közös motívuma a természetbe való visszatérés, illetve a természetes életformák keresése. Miként *Németh András* megfogalmazza: „*Sajátos paradoxon, hogy a gyors iparosodás nyomán jelentkező magas fokú szervezethez, a tömegtermelés gépiessége egyre jobban veszélyeztetni látszott az emberi élet természetességét, az egyén éppen megtalált eredetiségét és alkotóképességét*” (*Németh*, 2013. 12).

A kor embere a romlatlan természetbe való visszatérést, a gyógyító megtisztulást, az elveszett teljességet, vagyis az ebben a világban fellelhető, megélhető paradicsomi állapotot keresi. Ezek alapja vagy külső támasztéka a társadalmi egyenlőség, a női-férfi egyenjogúság, a politikai autonómia. A jelen lévő formális, vallásos dogmatizmus valamiféle spirituális kiégéshez, lelki elszegényedéshez, kiüresedéshez vezetett, és felerősítette az egyén valóságra, Istenre, létezésre irányuló tudásszomját, az ismeretlen megismerésére való vágyát. A negatív hatások elől menekülőkhöz számára a természethez, a természetes, egészséges életmódhoz, a természetes, egészséges étkezéshez és a mindezek háttérében való természetes megértéshez (gyakorlati filozófia, kvázi vallásos eszmék) való visszatérés volt a legkényeztetőbb megoldás. A változások kulcsa minden esetben az egyén, hiszen az egyes emberek gondolkodásának és életvitelének megváltoztatásával, a kényszerek alól való felszabadulás útján érhető el a társadalmi szintű változás.⁵

A mozgalmak egyik közös alapmotívuma az ember és természet, illetve kozmosz összetartozásának élményét kereső „új” spiritualitás. A lelki-spirituális megújulási programok közé sorolható az Egyesült Államokban, 1876-ban megalakuló Teozófia Társaság (Helena P. Blavatsky, Henry S. Olcott, William Q. Judge) és a kibontakozó teozófia. Az irányzat emblematikus alkotása Blavatsky műve, az 1888-ban megjelent Titkos tanítás (*The Secret Doctrine*). A kibontakozó, egyetemes teozófia, továbbá az antropozófia⁶ a századforduló utáni időszak fontos divatirányzatai lesznek. A német Stefan Georg körül kialakuló művészetvallás mellett megfigyelhető

⁵ Lásd Mahátma Gandhi munkássága.

⁶ A teozófia tanainak a német Rudolf Steiner általi átalakított és továbbfejlesztett formája.

a távol-keleti (India, Kína, Japán) szinkretizmus különböző formáinak adaptációja. Jelentős továbbá az életreformkörökben heves vitákat kiváltó „reform-kereszténység” és marginális pozícióban lévő, germán-újjogány (és ősmagyar) mozgalmak különböző formái. Mindegyik irányzat arra törekedett, hogy betöltse az ekkor kialakuló spirituális vákuumot (vö. *Skiera*, 2006).

Az említett törekvések alapozták meg az Európa-szerte megerősödő érdeklődést és fogékonyságot a különböző keleti kultúrák iránt, illetve az európai keresztény és a különböző keleti vallások szintézisének megteremtésére irányuló törekvéseket.

A fenti nemzetközi hatások mellett Magyarországon további speciális körülmények is érvényesülnek, amelyek előmozdították a keleti gondolkodásból táplálkozó életreformmozgalmak népszerűvé válását. Ilyen például a magyarság eredetének kutatása, a történeti és nyelvészeti gyökerek kutatása világhíres utazóink révén (Kőrösi Csoma Sándor, Stein Aurél, Duka Tivadar) vagy éppen Magyarország speciális politikai helyzete a k. u. k. Monarchiában.

Az Osztrák–Magyar Monarchia, különböző kultúrák olvasztótégléje volt, de az 1918 utáni változások sem szüntették meg az osztrák–magyar családi, baráti és a tudományos kapcsolatokat. Az egyre nagyobb számban megjelenő indo-tibeti kultúrához kapcsolódó cikkek, tanulmányok, útleírások, szépirodalmi művek, illetve az egyre szélesebb körben terjedő, buddhista és hindu elemeket sajátosan integráló teozófia és antropozófia, egyaránt erőteljes hatást gyakorolhattak a középosztály azon rétegeire, akikben a szellemi és egzisztenciális kiút keresése és az élet megélésének igénye munkálkodott.

A városi polgárság és a polgárosodó nemesi gyökerű középosztály, a vidéki és városi szellemi életben részt vevő, költők,

írók, képzőművészek, orvosok köreiből hatottak leginkább a szabadabb, emberibb és alternatív megközelítéseket felmutató keleti eszmék. Ennek példáját adják Mednyánszky László és Hollósy Simon festőművészek munkái, tanításai illetve a környezetükből kikerülő gondolkodók és képzőművészek, vagy a 20. század első felében létrejövő olyan gondolkodó és alkotó közösségek, mint a *Vasárnapi Kör*, a *Szellemi Tudományok Szabadiskolája*, a *Spirituális Művészek Szövetsége*, a *Galilei Kör*, vagy a keleti tanításokkal szimpatizáló, bécsi magyar emigránsok társasága, a *Világosság*.⁷

A Klebelsberg miniszter nevéhez kapcsolódó ügynevezett „konzervatív reform”, majd ennek nyomán az 1920-as években megerősödő neonacionalizmus is összeegyeztethető volt a keleti példákkal. A miniszter álláspontja szerint a nemzet és a társadalom megfelelő működésének a kulcsa: az egyén testi és mentális egészsége. (Ennek nyomán születnek az akkori egészségügyi, művelődésügyi reformok.) Az ő felkérésére indul útjára 1923-ban Magyarországon a *Napkelet* című folyóirat a szemléletmódbeli alternativitás, a megújulás szimbólumaként.

A két világháború közötti időszakban további keleti hatásokat közvetítenek a keletre utazó magyar tudósok és művészek (Germanus Gyula, Mokry-Mészáros Dezső, Sass Brunner Erzsébet, Baktay Ervin), vagy az onnan idelátogatók (Amrita Sher-Gil, Rabindranath Tagore, Jiddu Krishnamurti, Selvarajan Yesudian⁸).

⁷ A *Világosság* kör megalapítója Kovács György, aki 1921-ben emigrált Bécsbe. Hazatérve, 1930-ban az első buddhista közösség megszervezésébe kezdett és később a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Múzeum könyvtárosa lett.

⁸ Yesudian az 1930-as évek második felében orvostanhallgató volt Budapesten, és jógaiskolát nyitott.

Az életreform-törekvések háttérében egyre jobban kirajzolódó motívum, amely szerint az emberi élet teljességének megéléséhez hozzátartozik a fizikai edzettség, az alkotó-, a művészeti tevékenység, a szellemi tevékenység, a kommunában élés és a közösségi munka, gyakran szoros kapcsolatban áll a keleti gondolkodás különböző elemeivel, amelyek⁹ háttérét, a természet tisztelete, a helyes erkölcsiség, a természetes táplálkozás, természetes öltözködés, testmozgás, helyes életvitel alkotja.

A reformtörekvések különböző intézményes formái: a kertvárosi, kertművelő közösségek (Bubán-kolónia, szolnoki bicsérdista kolónia) (lásd erről részletesen *Németh*, 2014; *Nagy és Németh*, 2016), a művésztelepek alkotó közösségei (Gödöllő, Técső, Nagybánya), természetgyógyászati szanatóriumok, testkultúra-mozgalmak (mozgásművészet, jóga, tánc), táplálkozási reformot követő mozgalmak (vegetarianizmus, bicsérdisták, nyerskoszt), a naturista mozgalmak, a reformöltözködés, a természetjáró közösségek, spirituális zárandoklatok, a kvázi vallásos mozgalmak (teozófia, antropozófia, spiritizmus, feketemágia). Mindezek háttérében gyakran megjelennek a keleti gondolkodás különböző elemei.

A 19. századi magyar Távols-Kelet-kutatók egyre több szent irattal tértek haza, melyek nyomán elindul a keletkutatás mozgalma. Ennek a művészetekre gyakorolt hatása megjelent a festészetben (Mednyánszky László, Tornai Gyula, Nagy Sándor, Kőrösfői-Kriesch Aladár, Gy. Takács Béla, Csontváry Kosztka Tivadar, Mokry-Mészáros Dezső), az iparművészetben (Zsolnay Vilmos, Zsolnay Júlia),

⁹ A kommunák életközösségei – például a kertművelő kisközösségek, a művésztelepek alkotói közösségei – a holisztikus életmódra való berendezkedés példáját adták Európa-szerte és Indiában is (Tagore-Sántinikétan, Gandhi-Sabarmati ásrám).

az építészetben (Lechner Ödön, Medgyaszai István), a táncművészetben (Dienes Valéria, Dienes Pál, Madzsar Alíz), a zeneművészetben (Kodály Zoltán, Bartók Béla, Láng Edit, Bárdos Lajos), a szépirodalom, illetve a filozófiai gondolkodás és esszéirodalom területén (Hamvas Béla, Kacsvinszky József, Schmidt József, Kosztolányi Dezső, Weöres Sándor, Szabó Ervin, Szabó Lőrinc, Tamkó Sirató Károly, Babits Mihály).

Ez utóbbi jelenség, különösen az apokaliptikus látomásokon nyugvó korabeli *új spiritualitás* és *misztika* iránti igény, vegyes érzelmeket váltott ki a társadalomban. Jól jelzi ezt Ritoók Emma 1921-ben megjelenő írása: „A gyöngébbek a vallást készen találták, s először az asszonyok vetették magukat szokott túlzásukkal a Jézus vagy Buddha hívására a hit mélységeibe. A teozófia befolyása sok gondot okozott az ideggyógyosoknak, de elmélyítette a lelkeket azoknál, akik csöndességre és belsőségre hajlottak. A teljesen közömbösöket az egész áramlat divatossága vitte magával – míg végre mindenki várta azt, aki az utolsó szöbe belefoglalja az érzéseiket” (Ritoók, 1993. 428).

A tudományos Távol-Kelet-kapcsolatok magyar úttörői

Jóllehet a keleti vallásos eszmék és filozófiai irányzatok megjelenése Magyarországon sokféle közvetett és közvetlen hatással kapcsolódott az életreform különböző törekvéseihez, ezek jelenléte több évszázados múltra nyúlik vissza. A legkorábbi írásos emlék az 1526 és 1541 között keletkező Kazinczy-kódexben, a *Barlaam és Josaphat* című „Buddha-legenda” magyar fordítása. A híres indiai tanmese gyűjteménynek, a Pancsatantrának, a 18. századra már három közvetítő nyelvből készített magyar fordítása is elérhető volt. A 19. szá-

zadban kibontakozó magyar orientalisztika nemzetközi hírfő megalapozó Kőrösi Csoma Sándor, Duka Tivadar és Stein Aurél voltak. A budapesti Pázmány Péter Egyetemen 1873-ban alapított Indoeurópai Nyelvészeti Intézetben¹⁰ szanszkrit nyelvet is oktattak. A Kelet-ázsiai Nyelvek és Irodalmak Tanszéke az 1920-as évek elején kezdte meg működését, a sinológusképzés pedig majd később, az 1940-es évek elején indult Ligeti Lajos (1902–1987) vezetésével.

Kőrösi Csoma Sándor (1784–1842) az első világhírré szertett tudományos érdeklődésű magyar orientalista, aki India felé vette az útját. Főiskolai tanulmányait az erdélyi Nagyenyedi Kollégiumban végezte 1815-ben, majd a német Göttingeni Egyetemen (Georg-August-Universität) hallgatott orientalisztikát 1816 és 1818 között. A nyelvész – aki ekkor már 13 nyelven írt-olvasott – 1819 végén indult útnak, hogy a magyarok származásáról bizonyosságot szerezzen. Kétéves vándorlás után megérkezett Indiába. Kasmírban, William Moorcroft angol katonai tisztviselő megbízta őt egy tibeti szótár elkészítésével. A következő nyolc esztendőben több tibeti kolostorban megfordult, és a tibeti buddhista irodalmat tanulmányozta, majd 1831-ben Kalkuttába ment, ahol az Asiatic Society könyvtárában dolgozott. Több cikket is megjelentetett a buddhizmus alaptanításairól. Kalkuttában öntötte végső formába a világ első tibeti–angol szótárát, valamint egy angol nyelvű tibeti nyelvtankönyvet is. Mindkét műve 1834. január 5-én jelent meg ötszáz-ötszáz példányban, melyekből ötven-ötven példányt hazaküldött (*Bethlenfalvy*, 2014). Élete utolsó évében elindult Tibet fővárosába, Lhászába – ahol állítólag a régi krónikák tartalmazták a ma-

¹⁰ Az intézet első professzora: Mayr Aurél (1846–1915).

gyarok történetét – de útközben maláriában megbetegedett, és Dardzsilingben meghalt.

Duka Tivadar (1825–1908) Kőrösi Csoma nyomdokaiba lépő, ügyvéd, katonarvos, orientalista. Görgey Artúr tábornok tisztjeként vett részt az 1848-as szabadságharcban, majd 1849-ben Angliába menekült, és orvosi diplomát szerzett 1853-ban. Belépett a brit hadseregbe, ahol katonarvosként szolgált Indiában 1870-ig. Ezen idő alatt gondozta Kőrösi sírját Dardzsilingben, s összegyűjtötte a kalkuttai levéltárból Csoma hátrahagyott dokumentumait. Orvoslásról szóló cikkei az 1860-as években rendszeresen megjelentek magyar nyelven az *Orvosi Hetilap*ban, de publikált a *Vasárnap*i *Újság*ban is. Tudományos munkásságának köszönhetően 1863-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. Székfoglalóját *A Gangesz delta földrajzi és éghajlati leírása* címmel tartotta meg 1864-ben. Az Akadémia 1882-ben felkérte egy Kőrösi Csoma-életrajz megírására, ami 1885-ben jelent meg (*Kapronczay*, 2000). Az Akadémián 1899-ben alapítványt hozott létre, abból a célból, hogy Kőrösi Csoma munkásságáról háromévente konferenciát tartsanak, s az ott elhangzottakat megjelentessék, ezáltal Duka Tivadar nagymértékben hozzájárult az orientalisztika magyarországi fellendüléséhez.

Stein Aurél (1862–1943), a szintén világhírű nyelvész, régész, kutató, gyermekkorában görög, latin, francia és angol nyelveket tanult Drezdában, majd a bécsi Egyetemen szanszkrit nyelvet és filológiát tanult 1879–1880 között. Indológiai és óperzsa nyelvből doktorált a tübingeni egyetemen 1884-ben. A következő évben Londonba költözött, ahol megismerkedett Duka Tivadarral. A wokingi Oriental Institute-ban pandzsábi nyelvet tanult, majd 1885-ben tért vissza Budapestre, ahol katonai szolgálata idején elsajátította a térképrajzolást. Londonba visszatérve megismerkedett

Henry Yule professzorral¹¹, akinek ajánlásával kinevezték a Pandzsábi Egyetem szanszkrit nyelv és irodalom tanárává. A lahore-i Oriental Institute igazgatója lett 1888 és 1899 között. A Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választotta 1895-ben. Négy nagy belső-ázsiai expedíciót vezetett 1900 és 1930 között. Útjai során feltérképezte a Kunlun-hegységet, és a kínai Dunhuangi buddhista barlangokból származó értékes kéziratokat elküldte a British Museumba (Whitfield, 2006). Stein további négy expedíciót vezetett Iránba 1932 és 1936 között. Magánkönyvtára egy részét, 1112 könyvet 1925-ben a Magyar Tudományos Akadémiának adományozta. Hagyatéka, a 2300 könyv és különnyomat, a 180 kötetnyi folyóirat, a saját felvételeit tartalmazó 31 fényképalbum és a hozzá írott levelek is Budapestre kerültek 1943-ban.

A keleti motívumok és a magyar életreform-törekvések

Az életreform-mozgalmak szellemi megalapozásának egyik népszerű mozgalma, az okkultizmus és a tudományosság mezsgyéjén mozgó Teozófiai Társaság működésének már annak korai szakaszában is voltak magyar vonatkozásai. Az amerikai polgárháborús veterán Henry Steel Olcott ezredes és munkatársa, a német-orosz származású Helena Petrovna Blavatsky által alapította vezetőségének 1880-ban tagja lett a magyar Vay Ödön báró, akinek felesége Adelma, Blavatsky unokatestvére volt. A társaság elnöke – Olcott halála után – 1907-ben Annie Besant lett. Besant először 1905-ben, majd 1906-ban Rudolf Steinerrel együtt tartott előadást Bu-

¹¹ Henry Yule fordította le Marco Polo útikönyvét.

dapesten, és ekkor alakult meg a Magyar Teozófiai Társulat. Követőik leginkább a városi polgárság, a szellemi foglalkozásúakból és művészek közül kerültek ki. A rendszeres előadások szervezése mellett könyvkiadással is foglalkoztak, 1907-ben Budapesten, megjelentetik Lao-Ce életbölcselete, a *Tao-Te-King*¹² első magyar fordítását. Később, a Besant által szanszkritből fordított *Bhagavad Gíta* alapján készült el 1924-ben Gömörnyé Maróthy Magda magyar fordítása (*Minya*, 2009). A távoli, idegen kultúrák megismerése azonban nem eredményezett garantált bölcsességet. A másod-, sokszor harmadkézből szerzett információk csupán az intellektuális kielégülést eredményezhették. Madách Aladár 1899-ben írta, hogy a társulatban rövid időn belül megszűnt „*a szabad kutatás és előítélet nélküli tapasztalás lehetősége. Ezzel aztán megszűnt annak a reménye is, hogy új, de legalább a mi korunkat tekintve új, és megfelelő világnézetet teremthessen*” (Koch, 2014. 36).

A fiatal magyar művészek, a századforduló környékén előszeretettel utaztak külföldi tanulmányutakra Európa nagyvárosaiba (London, München, Párizs, Bécs), hogy új technikákat és látásmódot tanulhassanak azoktól a külföldi mesterektől, akiket már megérintett az *új-spiritualitás* szele (pl. a Hollósy testvérek). Az első világháború viszontagságai után azonban a távol-keleti kultúrát megismerni vágyók székhelye Budapest lett. A Münchenben, később Técsőn kialakult baráti társaság a következő évtizedekben is együtt maradt. Ehhez a társasághoz szorosabb és lazább módon számos magyar és külföldi származású életreform-kötődésű ember kapcsolódott.

A közösség megalapítója Hollósy Simon (1857–1918) festőművész 1878-ban iratkozott be a müncheni Művé-

¹² A magyar szöveget Stojits Iván készítette német, orosz és francia fordítások alapján.

szeti Akadémiára. Münchenben a pezsgő szellemi légkört nemcsak a művészetek, de az új eszmék megvitatása is jellemezte (például teozófia). A tanulók után szakított az akadémikus stílussal, és 1886-ban megalapította müncheni magániskoláját, s még ebben az évben, Erdélyben társaival a nagybányai művésztelepet.¹³ Az iskola – ahol a müncheni naturalista és a párizsi plein art stílus jegyében alkottak – hamar népszerű lett az ifjú, új utakat kereső külföldi és magyar festők körében. Hollósy Simon tanítványai voltak: Csontváry Kosztka Tivadar, Mednyánszky László, Sass (-Brunner) Ferenc, Sass-Brunner Erzsébet és az osztrák Richard Gerstl.

Hollósy József (1860–1898) festőművész – Hollósy Simon testvéröccse – 1880 és 1884 között lett ösztöndíjas festéknövendék Münchenben. A két testvér valószínűleg itt ismerte meg a helyi teozófus közösséget is. Nevéhez kapcsolódik az első magyar nyelven megjelenő könyv a buddhizmusról, a *Buddhista Káté, bevezetésül Gótamó Buddha tanához*¹⁴ címmel (*Máramarosziget*, 1893). A *Vasárnapi Újság* 1893. szeptember 10-én megjelent számában így írtak a könyv kapcsán: „*A realisták, materialisták tanaiban annyi a sivárság, a földhöz ragadtság, hogy az emberi szellem már csömört kapott tőle és kapkod valami megmentő eszköz után. Ilyen megmentő eszközül tekintik a buddhizmust is, mely immár nagyobb hódítást tett Európában, mint képzelnők*” (SZ. E., 1893. 619). Ezt követte Hollósy József második munkája 1896-ban: Karl Eugen Neumann *Zwei Buddhistische Suttas* című művének fordítása, *Buddha mondák* címen.

¹³ A művésztelep 1940-ig működött.

¹⁴ Az eredeti, német nyelvű könyvet Friedrich Zimmermann *Buddhistischer Katechismus, zur Einführung in die Lehre des Buddha Gautama* címmel jelentette meg 1888-ban, ami Henry Steel Olcott *Buddhist Catechism* című, 1881-ben kiadott műve alapján készült.

Felvinczi Takács Zoltán (1880–1964) az eredetileg jogi tanulmányokat folytató, de valójában festőnek készülő¹⁵ művészettörténész, 1919-ben megnyerte Hopp Ferencet, az optikai eszközök gyártásából és forgalmazásával foglalkozó gazdag műgyűjtőt, hogy a távol-keleti útjai során vásárolt tárgyakból egy múzeumot alapítson. Hopp a saját budapesti, Andrásy úti villáját is felajánlotta a múzeum épületének, és Felvinczi Takácsot kérte fel igazgatónak. A Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum első kiállítása 1922-ben nyílt meg a nagyközönség számára. Felvinczi Takács – az egykori Hollósy-tanítvány – idősebb korában, 1936-ban végre eljutott a buddhizmus ázsiai helyszíneire is. A távol-keleti útján szerzett élményeit és eredményeit a kétkötetes *Buddha útján a Távol Keleten* (1938) című könyvében összegezte. Az 1930-as években részt vett a *Távol Kelet* című folyóirat szerkesztésében.

Fábry Károly Lajos (1899–1968), a Budapesten született orientalista, régész és művészettörténész, akinek érdeklődését a keleti művészet és irodalom iránt többek között Umrao Sher-Gil – akitől jogát tanult – és Felvinczi Takács Zoltán, a Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum igazgatója keltette fel. Felvinczi Takács, akit Hopp Ferenc már 1919-ben megbízott gazdag keleti gyűjteményének rendezésével és bővítésével, a fiatal Fábryt is bevonta ebbe a munkába. Fábry 1927-től Hollandiában folytatta indológiai tanulmányait. Többször járt Párizsban, ahol az Institute de Civilisation Indienne-ban folytatott tanulmányokat Sylvain Lévi vezetésével.¹⁶ 1931-től a British Museumban Stein Aurél expedícióin gyűjtött

¹⁵ Felvinczi Takács szintén Hollósy tanítványa volt Nagybányán, Münchenben és Técsőn.

¹⁶ 1929–1934 között Umrao Sher-Gil szintén látogatta Sylvain Lévi előadásait a Sorbonne-on.

anyagok gondozója, majd 1932 és 1937 között az egyetlen magyarként Stein Aurél perzsiai expedíciójának tagja lett. Leydenben az *Annual Bibliography of Indian Archaeology* szerkesztőbizottságának titkára 1934-ig. Tagore meghívására 1933-tól a sántinikétani, a kalkuttai és a lahore-i egyetemen tanított vendégprofesszorként művészettörténetet. Élete hátralévő részét Indiában töltötte.

Hollósy Simon kései tanítványi köréhez tartozott Baktay Ervin (1890–1963) indológus, író, művészettörténész. Nagy hatással volt rá 1906-ban *Kálidásza: Shakuntalá* című műve. Már gyermekkorában megismerkedett teozófiai témájú könyvekkel is, majd 1909-ben részt vett a Budapesten tartott *V. Nemzetközi Teozófiai Kongresszuson*, ami megerősítette benne a hindu és buddhista világszemlélet megismerésének vágyát (Koch, 2014. 25). A Képzőművészeti Főiskolán tanult 1909–1910 között, majd Münchenbe utazott, azonban a Hollósy köre addigra már elfordult a teozófiától: „*Hollósy nemcsak nem látszott méltányolni teozófus beállítottságomat, hanem ellenkezőleg, leplezetlenül a teozófia s még inkább a teozófusok ellenfelének mutatkozott*” – írta később (idézi Koch, 2014. 28). Legidősebb nővére, Mária-Antónia a külföldi tanulmányait követően 1912-ben házasságot kötött Lahore-ban az indiai főúrral, Umrao Sher-Gillel, majd a következő évben Magyarországra költöztek. Itt-tartózkodásuk alatt (1913–1916) között nagy hatást gyakorol Baktayra a karizmatikus, művelt, filozófikus beállítottságú indiai rokon. Umrao felkérésére katonai szolgálatának ideje alatt kezdte el William Bain szanszkrit irodalmi ihletésű műveinek fordítását. „*Ennek a munkának köszönhette a leendő magyar tudós, hogy hinni kezdett Európa új reneszánszában, melynek szülőanyja a Napkelet, s melytől a belső ember újjászületését remélhetni, s hogy majd ezután munkásságát India kultúrája és művészete megismerésének, feldolgozásának szentelhette*” (Keserű, 2013a. 21). Miután felhagyott a festészet-

tel, 1920-tól a keleti tanulmányoknak szentelte magát, és elkészítette a *Káma-Szútra* fordítását. A következő években, 1921 és 1926 között újságírással foglalkozott, az indiai kultúrához kapcsolódó cikkeket és könyveket publikált. Korai művei között találhatóak életrajzok (Gandhi, Tagore), irodalmi fordítások (elbeszélésgyűjtemények, regények, Mahábhárata) és filozófiai értekezések.¹⁷ Ezekben az években levelező kapcsolatban állt többek között Mahátma Gandhival, Rabindranáth Tagoréval és Stein Auréllal is.

Az első világháborút követően a fiatalabb Hollósy-tanítványok továbbra is kapcsolatban maradtak egymással. 1919 és 1925 között Baktay vezetésével rendszeres összejöveleket tartottak, melyhez csatlakozott többek között Felvinczi Takács Zoltán is. A résztvevők főként antik görög és római korokat idéző kosztümökben játszották el a maguk által megalakított színdarabokat. Az összejöveleket gyakorta tartották Blattner Géza festőművész, bábjátékos műtermében (*Lőrinc*, 2014; *Szűcs*, 2014). Baktay 1926 és 1929 közötti indiai útján először sógoránál, Umrao Singh Sher-Gilnél vendégeskedett. Élményeiről, észrevételeiről folyamatosan tudósított. Írásai *Keleti levelek* címmel a *Pesti Hírlap*ban jelentek meg (*Hidas*, 2014). Meglátogatta Mahátma Gandhit a szabarmati telepen 1928-ban, és itt egész életét meghatározó élményekkel gazdagodott, melyek megerősítették benne az egyszerű és természetes életvitel fontosságát. Ebben az esztendőben, Kasmírban felkereste Stein Aurélt és Kőrösi Csoma Sándor tibeti tartózkodásának helyszíneit. Zanglában emléktáblát helyezett el annak a szobának bejáratánál, amelyikben Csoma lakott. Emléktáblát állít Phuktalban, a Padum kolostor falára – Kőrösi másik egykori lakóhelyére. 1929-ben megláto-

¹⁷ Baktay Ervin műveinek részletes listáját lásd: *Kelényi*, 2014. 420–435.

gatta Tagorét Sántinikétanban – az európai életreform-mozgalmakra erőteljesen ható híres művésztelepén. Indiai utazása utolsó évében Kalkuttába, majd Dardzsilingbe utazott, és felkereste Csoma sírját (*Bethlenfalvi*, 2014). Hazaérkezése után folyamatosan publikált indiai témájú cikkeket, könyveket. Az ebből a korszakából származó, mai napig meghatározó jelentőségű művei: *A világ tetején. Kőrösi Csoma Sándor nyomdokain a nyugati Tibetbe* (1930), *India I–II.* (1931–1932), *Szanátana Dharma, az Örök Törvény. A hindu világszemlélet ismertetése* (1936), *A diadalmas jóga. Rádzsa jóga. A megismerés és önuralom tana* (1942).

A Baktay szemléletmódjának alakulására erőteljes hatott sógora Umrao Shel-Gil (1870–1954), Amrita Sher-Gil festőművésznő édesapja, a szikh hagyományt követő, vegetáriánus, fiatal korában tolsztojánus indiai főúr, a spártaian egyszerű életvitelt folytató férfi, szanszkrit, urdu és perzsa nyelvvvel és irodalommal, ind vallásfilozófiával és csillagászzal foglalkozó tudós. Irodalmi műveltségén túl a művészetekben is járatos volt (festés, kézművesség és modern fotóművészet). 1912-ben szikh rítus szerint vette feleségül Baktay hűgát, Gottesmann-Baktay Maria-Antoinette-et. Majd Magyarországra költözve a Gottesmann család szerteágazó kapcsolatai révén kapcsolódtak be a magyar szelleml életbe. *Az Új Idők* című hetilap képes beszámolót is közölt róluk és budapesti lakásukról¹⁸ 1913-ban (*Új Idők*, 1913. 7), melyet nagyrészt Indiából hozott tárgyaikkal rendeztek be. Umrao nem csupán származásából kifolyólag ismerte alaposan a hindu filo-

¹⁸ Érdeklenség, hogy a Sher-Gil család 1913–1916 között egy házban lakott Bartók Béla zeneszerzővel a Szilágyi Dezső tér 1. alatt. Bartók a vegetáriánus életvitelt folytató Kodály Zoltán – zeneművész, zeneszerző, népzene kutató – révén már közvetlen kapcsolatba került addigra az életreform színes áramlataival.

zófiát, hanem alapvető megismerési vágy égett benne a valóság és önmaga megértése iránt. Párizsi tartózkodásai alatt (1929–1934) tovább mélyítette szanszkrit tudását, továbbá a Sorbonne-on Henri Bergson és az orientalista Sylvain Lévi előadásait látogatta. Mélyrehatóan tanulmányozta a jóga elméletét és gyakorlatát, személyiségének fejlesztése céljából. Baktay Ervint közvetlen tanítványaként inspirálta a keleti kultúrák tanulmányozására és a jóga gyakorlására. Jógát tanított továbbá Fábri Károlynak (orientalista, régész, művészettörténész) és Jászai Mari színművésznőnek is. Umrao Sher-Gil kapcsolatban állt a magyar tudós orientalistákkal is,¹⁹ aktívan támogatta az indiai világszemlélet és az irodalom megismertetésére irányuló magyar tudományos és laikus érdeklődésen alapuló különböző törekvéseket. A Rózsavölgyi Kiadó, kimondottan az ő kérésére bízta meg 1917-ben Baktay Ervint a szanszkrit forrásokon alapuló Francis William Bain-elbeszélések fordítására (*A hajnal leánya, A hibák bányája, Holdsarló*).

Umrao lánya, Amrita Sher-Gil (1913–1941), indiai–magyar származású festőművésznő rövid élete, munkássága és magyarországi látogatásai szintén színesítették a közvetlen keleti kapcsolatokból származó életreform-törekvéseket. Édesanyja Gottesmann Marie-Antoinette zongora- és énektanulmányait Bécsben, és Olaszországban folytatta, majd Londonban megismerkedett egy szikh hercegnővel, akinek útítárs kísérőjeként 1910-ben Indiába utazott. Ott találkozott későbbi férjével Umrao Sher-Gillel, az addigra már megözvegyült szikh fiatalemberrel. 1913. január 30-án megszületett első leánygyermekük, Amrita. Gondolkodásának

¹⁹ Kégl Sándorral folytatott levelezése a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában, Germanus Gyula visszaemlékezése pedig, a *Magyar Nemzet* 1972. június 14-i számában található.

formálódásában nagy szerepet játszott az édesapa jógikus, filozófikus életvitele. Gyermekkorában sok mesét, történetet hallott az ind filozófikus mesegyűjteményből, a *Pancsatant-rából*, vagy a *Mahábhárata* nagy eposzából. Erősen vonzódott Indiához, ahová a család 1921-ben visszaköltözött néhány esztendőre. Indiai tartózkodásának ideje alatt 1921–1929 között, látogatást tett többek között Benáreszben, Kalkuttában, Dardzsilingben és Lakhnauban.²⁰ India kétségtelenül nagy hatással volt Amrita életére és művészetére, különösen a szegénység és a szomorúság témája ragadta meg, melyet reálisan és szembetűnően festett vászonra. Tisztelte Gandhit és Javaharlal Nehrut, akik nem csupán India függetlenségéért, de az elnyomás, a megkülönböztetés, a kiszolgáltatottság ellen is küzdöttek. A nő társadalmi szerepeinek megkérdőjelezése, megreformálása, a szexualitás témájáról való nyílt kommunikációja és az egyneműek közötti (elsősorban női) társkapcsolatok kérdésének felvetése a benne munkálkodó *kiútkeresés, szabadság, megújulás, életreform* vágyáról árulkodik.²¹ A képein megjelenő női mezítelenség, a hétköznapi élet és környezet megjelenítése sokszor felbukkanó téma. Amrita képi ábrázolásának puritánsága párhuzamosságot mutat a korszakban megjelenő naturista mozgalmak, a természetes életvitelre buzdító nézetek, valamint a hétköznapi tevékenységek jelentőségét bemutató életreform-mozgalmal. A Párizsban, Indiában és Magyarországon töltött

²⁰ A Sher-Gil családot ebben az időben látogatja meg nagybátyja, Baktay Ervin is, aki ekkorra már elkötelezett híve a Kelet-kutatásnak, az akkoriban népszerű, buddhista színezetű teozófiai eszméknek és indiai sógorának köszönhetően.

²¹ Levelezést folytat anyjával az azonos neműek közötti szerelmi kapcsolatok társadalmi következmények szempontjából biztonságosabb oldaláról (*Keserű*, 2001).

éveit követően, 1938-ban házasságot kötött fiatalkori szerelmével, unokatestvérével, O'Egan Viktorral. Indiába költöztek, ahol Amrita tisztázatlan körülmények között 1941-ben hunyt el.

Az életreform vonatkozású magyar–indiai kapcsolatok további jeles személyisége volt a festőművész Sass-Brunner Erzsébet (1889–1950). Mestere és későbbi férje, a szintén Hollósy Simon-tanítvány Sass-Brunner Ferenc, akivel 1909-ben házasodtak össze (*Keserű*, 2013b). Sassné már fiatal korától rendkívüli érdeklődést mutatott a költészet, a képzőművészet és a spiritualitás iránt. A világháború és az azt követő politikai változások hatására férje lelki válságába került, amely házasságuk megromlásához vezetett. Ezekben az években már olyan témájú képeket festett, amelyek közvetlenül is utaltak szellemi érdeklődésére, belső szabadság iránti vágyára, például: *Szellemi újjászületés* (1926); *Szeretet napja, Szeretet hozta létre, Megvilágosulás, Tiszta életöröm* (1928). Művészetére hatással volt az 1924-ben megalakuló, női művészeket is befogadó *Spirituális Művészek Szövetsége*. A kör tagjai, misztikus idealista felfogású, gyakran vallásos témájú képeket festettek, gyakori a „spirituális fényélmény” megjelenítése.²² Sassné magánéleti válságának elmélyülésének hatására 1928-ban, közel egy hónapig koplalva, gondolkodását erőteljesen meghatározó spirituális látomások hatására a Balaton-felvidékre elvonulva magányos meditációval és festéssel foglalkozott. Később megismerkedve a gödöllői mazdazdan közösséggel, az életreform követőjévé vált, áttért a vegetáriánus étkezésre és a napfürdőzésre, a kézzel szőtt, fehér ruhák és saját készítésű szandálokból álló reformruházat viseletére. 1929-ben lányával, a később szintén világhírű Brunner Er-

²² A kör alapítói, Remsey Jenő és Zoltán, akik gödöllői, bécsi és müncheni kapcsolatokkal rendelkeztek.

zsébettel (1910–2001) Indiába emigrált. Kalandos megérkezésüket követően két évet töltöttek Rabindranath Tagore sántinikétani központjában, majd körbeutazták Indiát, hogy tanulmányozzák az ind életmódot, világszemléletet és művészeteket. Személyesen találkoztak Mahátma Gandhival, akinek puritán, vegetárius életvitele, saját készítésű öltözéke és spirituális tanításai is megragadták őket. Sassné így fogalmazta meg Indiával kapcsolatos benyomásait: „*India a gondolkodáshoz vezető kapu, az élet értelmének mestere. Az ezredéves metamorfózisok igazságának őrzője. India csendjében jelen van a gondolat és az érzelem*” (Kőfalvi, 2011. 9). A hinduizmus mellett a buddhista tanítások hatása is megjelent festészetükben (például Sassné 1935-ben festett a *Buddha meditációja* és a *Nirvána* című képei). Az indiai sikereiket követően, Japán, USA és Anglia érintésével, 1938-ban hazalátogattak. Képeik kiállításaihoz kapcsolódóan indiai táncbemutatót is tartottak a magyar közönségnek. Még ebben az évben visszatértek Indiába, ahol életük hátralévő részét töltötték. Sassné életének utolsó szakaszában már kifejezetten buddhista témájú, meditatív képsorozatokon dolgozott, halála után lánya, Brunner Erzsébet továbbra is a buddhista életszemlélet és gyakorlat követője maradt.

A keleti kapcsolatok tekintetében említésre méltó még: Lénárd Jenő (1878–1924) filozófus, orientalista. Közreműködött az angol Buddhist Society of Great Britain and Ireland alapításában 1907-ben. Az ő nevéhez fűződik az első teljes magyar nyelvű buddhista filozófiai és történeti szintézis, a *Dhammó. Bevezetés a Buddha tanába I–II.* (1911, 1913-ban jelent meg). Expedíciót vezetett 1918-ban Észak-Anatóliában, ahol a Samsun vidékének néprajzi, antropológiai és földtani feltárását végezte. A háború után, 1919–1920-ban Fiumében az Atlantica Hajózási Társaság képviselőjeként dolgozott, majd 1921-ben Bécsbe költözött. Ebben az időszakban a má-

sik jeles orientalista Schmidt József (1868–1933) nyelvész, a Pázmány Péter Egyetem Indoeurópai Nyelvészeti Intézetének tanára szintén számos kiemelkedő, keleti filozófiákhoz kapcsolódó művet jelentetett meg: *Buddha élete, tana, egyháza* (1920), *Az ó-ind epika* (1921), *A szanszkrit irodalom története* (1923), *Az ind filozófia* (1923), *Pancsatantra* (1924).

1923-ban Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter támogatásával, Tormay Cécile főszerkesztésével indult a *Napkelet* című nemzeti-konzervatív irodalmi folyóirat, amelynek célközönségét a városi úri középosztály tagjai, valamint a vidéki nőolvasók alkották (Tóth-Barbalics, 2010). Az 1923 és 1940 között megjelenő folyóiratban szintén helyet kaptak távol-keleti témájú cikkek és recenziók. Itt jelent meg Baktay Ervin *Hunor és Magyar regéje – ősi Napmítosz* címmel, amelyben a magyar hitvilág, az hindu-perzsa mitológia és a nyugati asztrológia kapcsolatáról értekezett (1933. 11.). Felvinczi Takács Zoltán *Hopp Ferenc – Keletázsiai Művészeti Múzeum* című írása bemutatta a múzeumot (1923. 7.), *India szívében* című írás útiélményeiről tudósított (1938. 8.), *Ellura és Adszanta barlangtemplomai* című írásában bemutatta az általa felkeresett hindu-buddhista építészeti műemlékeket (1938. 10.), *Első találkozásom a keletázsiai művészettel* című írásában az 1907-ben Vay Péter által állami megbízásra érkező japán műtárgyak beazonosításában kapcsolatos élményeit idézte fel (1939. 3.). A folyóiratban Hamvas Béla a Benedek Marcell által fordított Lin Yutang: *A bölcs mosoly* című könyvet (1940. 8.) mutatta be, Jakabfalvy Dénes pedig *A vágyak megfékezéséről. Részlet a bhagavadgítából* címmel a mű második fejezetéből közölt részleteket (1938. 6.). Ezek a cikkek és írások szintén hozzájárultak a korabeli reformmozgalmak szellemi gazdagodásához.

Összegzés

Az életreform komplex jelenségvilágában az iparosodás, a modernizáció hatásai nyomán bekövetkező *vallásvesztés*, illetve *vallási privatizáció* folyamatában, az *okkultizmus*, az *új-spiritualizmus* jelenségei mellett, fontos szerephez jutottak a keletről beáramló vallási, művészeti, filozófiai hatások, amelyek az életreform különböző gyakorlati elemeinek megalapozásában játszottak szerepet. A 19–20. század fordulóján megjelenő életreform- törekvések sokszínű eszmei palettáján nem csupán a korszak új társadalomelméleti, természettudományos, vallásfilozófiai, művészeti reformeszméi jelentek meg. A magyar követők előszeretettel foglalkoztak a keleti kultúrával, hindu, buddhista és taoista nézetekkel.

Az indo-tibeti kultúra és az életreform-mozgalmak közös motívumai és hasonlóságai felfedezhetőek a Gandhi által vezetett szabarmati központ, a Tagore által létrehozott sántinikétani művészeti közösség, illetve a magyarországi művésztelepek és kisközösségek életvitelében, gondolkodásában. Ilyen motívumok például: az aktív szabadság eszméje, az emberek közötti egyenlőség, az erőszakmentesség, az ismeretlen iránti kíváncsiság, a tudásszomj, a valóság megértésének a vágya, a természet tisztelete és szeretete, az egyszerű és természetes étkezés (saját termelésű, készítésű, friss, vegetáriánus vagy nyers koszt), a természetes öltözködés (saját készítésű anyagok és ebből készült viseletek) vagy a saját élményű spiritualitás. A spiritualitás keresése pedig olyan életfeladat, melyhez Edmund Holmes, a korabeli brit iskolaigazgató szerint három út vezet. Az igazság (*truth*) keresése a tudomány útján, a szépség (*beauty*) keresése a művészet útján, a jóság (*love*) keresése pedig a vallás útján érhet célt (*Holmes*, 1911. 170). Ez a spiritualitás magában foglalja az emberi

élet legfontosabb területeit. Az életreform-mozgalmak egy adott történelmi kor kihívásaira adott adekvát válaszokat adtak. Aktualitásuk napjainkban is érvényesek.

Irodalom

- Baumgartner, J. (1992): *Ernährungsreform – Antwort auf Industrialisierung und Ernährungswandel: Ernährungsreform als Teil der Lebensreformbewegung am Beispiel der Siedlung und des Unternehmens Eden seit 1893*. Frankfurt am Main.
- Bethlenfalvy G. (2014): Baktay Ervin Ladakhban. Kőrösi Csoma Sándor nyomdokain. In Kelényi Béla (szerk.): *Az indológus indián. Baktay Ervin emlékezete*. Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, Budapest. 143–155.
- Conti, Ch. (1984): *Abschied vom Bürgertum. Alternative Bewegungen in Deutschland von 1890 bis heute*. Reinbek bei Hamburg.
- Farkas, R. (2008): Lebensreform in der Donaumonarchie. Personen, Vereine und Netzwerke. In: Hopfner, J. és Németh, A. (szerk.): *Pädagogische und kulturelle Strömungen in der k.u.k. Monarchie. Lebensreform, Herbartianismus und reformpädagogische Strömungen*. Lang Verlag, Frankfurt am Main. 11–26.
- Farkas, R. (2010): Lebensreform als Antwort auf den sozialen Wandel. In Rumppler, H. és Urbanitsch, P. (szerk.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Band 9/1: Soziale Strukturen: Von der feudal-agrarischen zur bürgerlich-industriellen Gesellschaft. Teilband 1/1: Lebens- und Arbeitswelten in der industriellen Revolution*. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien. 1349–1367.
- Hidas Géza (2014): Baktay Ervin első indiai útja (1926–1929). In Kelényi Béla (szerk.): *Az indológus indián. Baktay Ervin emlékezete*. Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, Budapest. 97–113.
- Holmes, E. (1911): *What Is and What Might Be*. Constable and Co., London.
- Hopfner, J. és Németh, A. (2008, szerk.): *Pädagogische und kulturelle Strömungen in der k.u.k. Monarchie*. Lang Verlag, Frankfurt am Main.
- Kapronczay Károly (2000): Megemlékezés Duka Tivadarról. *Orvosi Hetilap*, 141. 48. 2611–2612.

- Keserű Katalin (2001, szerk.): *Amrita Sher-Gil*. Ernst Múzeum, Budapest.
- Keserű Katalin (2013a, szerk.): *Amrita Sher-Gil és Magyarország*. Vaszary Villa, Balatonfüred.
- Keserű K. (2013b): Visualizing the Unity of the World. Indo-Hungarian Connections in the First Half of the 20th Century. In: Szilágyi, Zs. (szerk.): *Indo-Hungarian Ties. A Journey in Time*. Embassy of India, Budapest. 157–164.
- Koch János (2014): A magasabbrendűség igézetében. In Kelényi Béla (szerk.): *Az indológus indián. Baktay Ervin emlékezete*. Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, Budapest. 25–28.
- Kőfalvi Cs. (2011, szerk.): *Elizabeth Brunner*. Kanizsai Kulturális Központ, Nagykanizsa.
- Krabbe, W. (1974): *Gesellschaftsreform durch Lebensreform: Strukturmerkmale einer sozialreformerschen Bewegung im Deutschland der Industrialisierungsperiode*. Göttingen.
- Krabbe, W. (2001): Lebensreform. In Kai Buchholz, K., Latocha, R., Pechmann, H. és Wolbert, K. (szerk.): *Lebensreform. Entwürfe zu einer Neugestaltung von Leben und Kunst*. 1. Band. Darmstadt. 25–29.
- Krebs, D. és Reuleche, J. (1998, szerk.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen. 1880–1933*. Wuppertal.
- Linse, U. (1977): *Die Lebensreformbewegung. Archiv für Sozialgeschichte*. Band 17. 538–542.
- Lőrinc László (2014): Symposionok, orgiák, Murik. Kosztümös Összejövetelek a húszas évek első felében. In Kelényi Béla (szerk.): *Az indológus indián. Baktay Ervin emlékezete*. Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, Budapest. 55–66.
- Minya Károly (2009): *A teozófia néhány tanítása a szellemi világokról. Az okkultizmus és a tudomány flörtje*. Budapest. Kézirat.
- Nagy Andrea és Németh András (2016): Az osztrák-német életreform törekvések magyar recepciója a szentendrei Bubán kolónia és az Életreform című folyóirat példája alapján. In: Németh András és Vincze Beatrix: *Továbbélt utópiák – magyar életreform-törekvések és nemzetközi recepciók hatásai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2017, 5–21.
- Németh András (2013): Az életreform társadalmi gyökerei, irányzatai, kibontakozásának folyamatai. In Németh András és Pirka Veronika (szerk.): *Az életreform és reformpedagógia – recepciók és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat, Budapest. 11–54.

- Németh András (2014): Életreform kommunák és a reformpedagógia – recepciós folyamatok a 20. század első felében. In Németh András, Pukánszky Béla és Pirka Veronika (szerk.): *Továbbélő utópiák – reformpedagógia és életreform a 20. század első felében*. Gondolat, Budapest. 22–60.
- Németh András és Pirka Veronika (2013, szerk.): *Az életreform és reformpedagógia – recepciós és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat, Budapest.
- Németh András, Mikonya György és Skiera, E. (2006, szerk.): *Életreform és reformpedagógia: nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat, Budapest.
- Ritoók Emma (1993): *A szellem kalandorai*. Pesti Szalon, Budapest.
- SZ. E. (1893): A Buddha-vallásról I. A Buddha-káté. In *Vasárnapi Újság*, 40. 37. 619–620.
- Szarka Emese (2014): Új vallási mozgalmak és az életreform-mozgalmak kapcsolata. In Németh A., Pukánszky B. és Pirka V.: *Továbbélő utópiák – reformpedagógia és életreform a 20. század első felében*. Gondolat, Budapest. 82–99.
- Szűcs György (2014): Próféta a Tisza partján. Hollósy Simon és tanítványai Técsőn. In: Kelényi Béla (szerk.): *Az indológus indián. Bak-tay Ervin emlékezete*. Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, Budapest. 29–47.
- Tóth-Barbalics Veronika (2010): Konzervatív folyóirat a középosztálynak. A Napkelet történetének vázlatja. *Kommentár*, 4. 1. 40–52.
- Whitfield, S. (2006): *Stein Aurél, a Selyemút felfedezője*. Aranyzarvas, Nyíregyháza.